

# การเคลื่อนไหวทางสังคม<sup>1</sup>

(Social Movement)

สุวิดา ธรรมมณีวงศ์\*

## บทนำ

การรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องให้แก้ไขปัญหาของกลุ่มคนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนี้ มีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละสถานการณ์ แต่ผู้เข้าร่วมกลุ่มจะมีผลประโยชน์หรือความสนใจตรงกัน เช่น การรวมกลุ่มเพื่อเรียกร้องของชาวไร่ชาวนาให้ประกันราคาพืชผลการเกษตรที่ตกต่ำ การรวมกลุ่มเรียกร้องของสหภาพแรงงานเพื่อให้รัฐและนายจ้างทบทวนการกำหนดอัตราค่าจ้างขั้นต่ำเนื่องจากค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้น เป็นการรวมกลุ่มที่เกิดจากเหตุผลทาง

---

\*อาจารย์ประจำภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

1. พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถานปี 2524 ให้ความหมายของคำว่า Social Movement ว่า เป็นการกระทำที่มีความต่อเนื่องในจิตใจหนึ่งของกลุ่ม มีจุดมุ่งหมายที่ค่อนข้างแน่นอน ร่วมกันดำเนินการตามกำหนดการที่วางไว้ และมุ่งไปสู่การเปลี่ยนแปลงแบบอย่างของสถาบันสังคมที่เป็นอยู่

เศรษฐกิจ การรวมกลุ่มของผู้คนที่สนใจการออกกำลังกายเพื่อสุขภาพ การรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมอาสาสมัครเพื่อสังคม ซึ่งเป็นลักษณะการรวมกลุ่มที่เกิดจากเหตุผลทางสังคมโดยที่ผู้เข้าร่วมมีความสนใจหรือความเชื่อร่วมกันต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ฯลฯ การรวมกลุ่มเหล่านี้เป็นการรวมกลุ่มของผู้คนที่มีความสนใจเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับตน แต่การรวมกลุ่มที่จะกล่าวถึงในบทความนี้เป็นการรวมกลุ่มเพื่อวัตถุประสงค์ที่มากไปกว่าการรวมกลุ่มเพื่อผลประโยชน์ส่วนตน กล่าวคือ เป็นการรวมกลุ่มที่มีหลายองค์กร หลายกลุ่ม โดยกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้าร่วมมีอุดมการณ์ความเชื่อร่วมกันต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จึงรวมตัวเพื่อดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ตามอุดมการณ์หรือความเชื่อที่มีอยู่ ซึ่งเรียกกันว่า *การเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement)* ประเด็นการเคลื่อนไหวทางสังคมที่จะกล่าวถึงในบทความนี้มีดังต่อไปนี้

## 1. การเคลื่อนไหวทางสังคม: ลักษณะสำคัญ

การเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นขบวนการเรียกร้องของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมไปในทิศทางที่ตนปรารถนา โดยกลุ่มคนจำนวนหนึ่งเหล่านี้อาจมีนับพันหรือนับหมื่น และได้เข้าร่วมเรียกร้องโดยมีการจัดระเบียบทางสังคมอย่างหลวม ๆ ซึ่งแต่ละกลุ่มอาจมีระดับของการมีส่วนร่วมแตกต่างกันไป ลักษณะร่วมบางประการของการเคลื่อนไหวทางสังคมคือ ผู้เข้าร่วมเคลื่อนไหวมีจุดมุ่งหมายที่แน่ชัด (goal-oriented) และมีความตั้งใจที่จะทำการเปลี่ยนแปลง (intentional change) โดยมีอุดมการณ์ร่วมกันว่าการเคลื่อนไหวดังกล่าวจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมในทิศทางที่ตนปรารถนา เช่น ตัวอย่างการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องของกลุ่มสมาชิกคนจนที่เกิดขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ อันเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้รัฐลดหย่อนความสูญเสียที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐ จำนวน 16 กรณีปัญหา การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องของกลุ่มสมาชิกคนจนนี้เป็นการเข้าร่วมของกลุ่มต่าง ๆ ที่มีความเชื่อร่วมกันว่า ความเดือดร้อนที่ชาวบ้านได้รับนั้นเป็นผลจากนโยบายรัฐบาลที่ไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรได้อย่างเป็นธรรม โดยกลุ่มผู้เคลื่อนไหวเรียกร้องจะ

แต่งตั้งตัวแทนหรือแกนนำในการเคลื่อนไหวเพื่อการเจรจาต่อรอง ลักษณะของการเคลื่อนไหวเช่นนี้เองที่เราถือว่าเป็นลักษณะของการเคลื่อนไหวทางสังคม

การเคลื่อนไหวทางสังคมจะมีกระบวนการเกิดขึ้นที่ละขั้นตอนจนนำไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้อง กล่าวคือ สภาพการณ์ทางสังคมในขณะนั้นทำให้กลุ่มผู้เคลื่อนไหวเรียกร้องรู้สึกคับแค้น (strains) เนื่องจากไม่ได้รับความเป็นธรรมอันเป็นผลมาจากการเลือกปฏิบัติ เช่น เกิดการเอารัดเอาเปรียบ เมื่อความรู้สึกเช่นนี้เกิดขึ้นกับผู้คนจำนวนมาก ก็จะนำไปสู่ความเชื่อ (beliefs) ร่วมกันว่าเป็นปัญหาและควรจัดการแก้ไข หากการพูดคุยประเด็นดังกล่าวขยายไปสู่วงกว้าง และเพิ่มจำนวนคนที่สนับสนุนมากขึ้น (support) ก็จะนำไปสู่การระดมทรัพยากรเพื่อการจัดองค์กร (mobilization) โดยระดมทั้งคน เงิน และสิ่งอื่น ๆ รวมทั้งมีผู้ทำการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์จนทำให้ฝ่ายผู้สนับสนุนเกิดจินตนาการว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นนั้นแล้วร้าย และต้องการการเปลี่ยนแปลง ในขั้นนี้จะมีการจัดระเบียบองค์กร (organization) โดยมีองค์กรต่าง ๆ เข้าร่วมและแต่ละองค์กรอาจมีกลยุทธ์หรือเป้าหมายเฉพาะ แต่ก็มีการทำงานและมีอุดมการณ์ร่วมกัน<sup>2</sup> เมื่อพัฒนาไปสู่การจัดการองค์กรร่วมกันแล้ว จะมีการพัฒนากลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย และมีการปฏิบัติการ (action) เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง เมื่อการปฏิบัติการเกิดขึ้น กลุ่มผู้สูญเสียประโยชน์ก็พยายามจะสลายการเคลื่อนไหวด้วยวิธีการต่าง ๆ (reaction) ในกรณีของสมัชชาคนจน เราจะพบการกล่าวโจมตีจากฝ่ายผู้สูญเสียประโยชน์ เช่น ฝ่ายรัฐบาล ฝ่ายการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ซึ่งอ้างว่าได้จ่ายค่าชดเชยตามข้อเรียกร้องแล้ว การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องนี้จึงเป็นการขอช้ำซ้อนย้อนหลัง หรืออ้างว่าการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องมีผู้สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง หรืออ้างว่าการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องทำให้เกิดปัญหาการจราจรติดขัด สร้างความสูญเสียให้กับประเทศ เป็นต้น การโจมตีเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นการสร้างความชอบธรรมให้กับฝ่ายผู้สูญเสียประโยชน์ และเป็นการลดเครดิตฝ่ายตรงข้าม กรณีของกลุ่มสมัชชาคนจนนี้จึง

---

2. ตัวอย่างกรณีสมัชชาคนจนที่เคลื่อนไหวเรียกร้องเมื่อเร็ว ๆ นี้ เป็นตัวอย่างของการเคลื่อนไหวทางสังคมที่กล่าวมา และพบว่ามีกลุ่มอื่น ๆ เข้าร่วมกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมด้วย เช่น ฝ่ายวิชาการสมัชชาคนจน

จัดได้ว่าเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น

ประเด็นที่ควรกล่าวถึงในการเคลื่อนไหวทางสังคมคือ กลุ่มผู้เคลื่อนไหวเรียกร้องมิได้หวังผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มอย่างเต็มที่ แต่การเคลื่อนไหวเรียกร้องนั้นมองไปถึงการทบทวนวิธีการมองปัญหาที่แตกต่างกัน และเรียกร้องให้ปรับเปลี่ยนวิธีคิดในการมองปัญหาหรือสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น กรณีหนึ่งในบรรดากรณีของการเคลื่อนไหวเรียกร้องของกลุ่มสมัชชาคนจน กล่าวคือ กรณีของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล ซึ่งได้มีการเริ่มโครงการในปีพ.ศ. 2534 และเสร็จสิ้นในปีพ.ศ. 2537 ประเด็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องดังกล่าวเกิดจากการที่รัฐไม่สามารถจ่ายค่าชดเชยให้ค้ำกับความสูญเสียของผู้ที่ได้รับผลกระทบ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความสูญเสียของระบบนิเวศที่สำคัญของลำน้ำมูล ความสูญเสียด้านอาชีพประมงในระหว่างการก่อสร้างเขื่อน และหลังสร้างเขื่อน เป็นต้น การเคลื่อนไหวเรียกร้องดังกล่าวนี้สะท้อนถึงการเรียกร้องที่มากกว่าแค่ผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม แต่เป็นการเรียกร้องให้รัฐทบทวนกรอบวิธีคิดในการประเมินเพื่อชดเชยผลกระทบจากการสร้างเขื่อนให้ครอบคลุมมากกว่าเดิม โดยให้รวมถึงผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อม อาทิ การสูญเสียรายได้และวิถีการดำรงชีวิตที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ หรือการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมใหม่ที่เกิดขึ้นไป ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวทางสังคมก็จะดำเนินจนถึงขั้นสุดท้ายของขบวนการเคลื่อนไหว กล่าวคือ เป็นการนำไปสู่การแสวงหาทางเลือก (resolution) ระหว่างกลุ่มผู้เคลื่อนไหวและผู้มีอำนาจในการเปลี่ยนแปลง เช่น อาจประนีประนอม อาจทำลายล้างกลุ่มผู้เคลื่อนไหว เป็นต้น แต่ในกรณีของสมัชชาคนจนได้นำไปสู่การเปิดเวทีสาธารณะเพื่อชี้แจงข้อเท็จจริงของทั้งสามฝ่าย (ฝ่ายสมัชชาคนจน คณะกรรมการกลางและฝ่ายรัฐบาล) ให้แก่สาธารณะทราบเมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2543 ที่ผ่านมา

## 2. สภาพสังคมที่เอื้อให้เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมในสังคมไทย

หากเราพิจารณานโยบายเศรษฐกิจเป็นสินค้าทางเศรษฐศาสตร์ (econo-

mic goods) อาจกล่าวได้ว่า นโยบายเศรษฐกิจนั้นถือได้ว่าเป็นสินค้าสาธารณะ ที่ถูกผลิตขึ้นโดยกลุ่มคนต่าง ๆ อันได้แก่ 1) โครงสร้างส่วนบน 2) ระบบทุนนิยมโลก 3) ผู้ผลิตนโยบาย และ 4) ผู้เรียกร้องนโยบาย (รังสรรค์ 2532: 3-7) และเมื่อนโยบายเศรษฐกิจได้ถูกกำหนดขึ้นแล้ว นโยบายดังกล่าวจะส่งผลให้ทุกคนในประเทศต้องบริโภคนโยบายดังกล่าวได้ประโยชน์ บางกลุ่มอาจได้รับผลกระทบ ไม่ว่าเราจะพอใจหรือไม่ก็ตาม กล่าวได้ว่ากระบวนการกำหนดนโยบายสาธารณะที่ผ่านมาเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ในสังคมไทยดังกล่าวข้างต้น ดังต่อไปนี้

ในด้านของโครงสร้างส่วนบน จะหมายถึง การที่ระบอบการเมืองการปกครองในสังคมนั้นได้เปิดช่องว่างให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายอย่างน้อยเพียงใด และความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ยังดำรงอยู่หรือไม่ หากยังดำรงอยู่ นโยบายสาธารณะก็จะเกื้อกูลกับกลุ่มคนกลุ่มจำนวนน้อย มากกว่ากับประชาชนโดยรวม

ในด้านของระบบทุนนิยมโลก จะหมายถึง ธนาคารโลก กองทุนการเงินระหว่างประเทศ และองค์การการค้าโลก ซึ่งยึดกรอบความเชื่อเกี่ยวกับการค้าเสรี กลไกราคา การแข่งขัน การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ เสถียรภาพของระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ อันกรอบความเชื่อเหล่านี้ถือเป็นกรอบความคิดชุดหนึ่งของกระบวนการพัฒนาที่เป็นมิติทางด้านเศรษฐกิจ นอกเหนือจากมิติอื่น ๆ กรอบความคิดดังกล่าวได้ส่งอิทธิพลต่อกระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทยแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลา

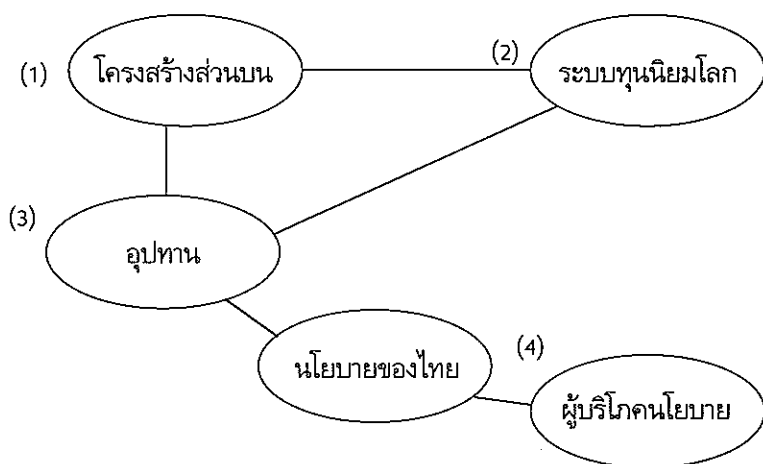
ในด้านของผู้ผลิตนโยบาย (อุปทาน) จะประกอบด้วยชนชั้นนำทางอำนาจทั้งในระบบและนอกระบบ ซึ่งอยู่ในโครงสร้างอำนาจในสังคม เช่น รัฐมนตรีที่เกี่ยวข้องกับนโยบาย คณะรัฐบาล ข้าราชการระดับสูง นอกจากนี้ยังมีกลุ่มนักวิชาการซึ่งเป็นข้าราชการระดับกลางผู้มีหน้าที่ดูแลการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจ ตลอดจนพรรคการเมือง และรัฐสภา ซึ่งจะสื่อถึงความต้องการของประชาชน

ในด้านของผู้เรียกร้องนโยบาย (อุปสงค์) จะประกอบด้วยประชาชนทุกคนที่ได้รับผลจากการกำหนดนโยบายที่เกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่าผู้บริโภคนโยบาย อัน

ได้แก่ ประชาชน กลุ่มผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สื่อมวลชน นักวิชาการจากสถาบันอุดมศึกษา (ซึ่งมีบทบาทในการเรียกร้องนโยบายผ่านบทความ หรือผ่านการให้สัมภาษณ์) ฯลฯ

ตลาดนโยบายเศรษฐกิจนั้นเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างอุปสงค์และอุปทานของนโยบายเศรษฐกิจ โดยระบบทุนนิยมโลกมีอิทธิพลต่อกระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศไทยระหว่างปี 2475-2531 อันทำให้นโยบายเศรษฐกิจที่กำหนดขึ้นมีอาจเป็นนโยบายที่ดีที่สุด แต่เป็นแค่นโยบายที่พึงพอใจในระดับหนึ่ง และเป็นนโยบายที่เน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมากกว่าการกระจายรายได้ นโยบายเศรษฐกิจเช่นนี้จึงให้ประโยชน์แก่คนเพียงกลุ่มน้อยและมองข้ามผู้ด้อยโอกาสซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่

ในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่มีบทบาทในการผลักดันนโยบายเศรษฐกิจอย่างจำกัดยิ่ง เพราะข้อมูลเกี่ยวกับการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจมิได้เป็นที่รับทราบกันทั่วไป การผูกขาดสารสนเทศเช่นนี้ในด้านหนึ่งจึงมีผลเป็นการกีดกันมิให้ประชาชนมีสิทธิในการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา และแม้ว่าการผูกขาดสารสนเทศจะผ่อนคลายลง แต่ประชาชนก็ยังจำเป็นต้องมีความสามารถในการวิเคราะห์ผลกระทบอันคาดว่าจะเกิดขึ้นจากนโยบายนั้น ๆ ซึ่งต้องอาศัยความรู้ทางด้านเศรษฐศาสตร์พอสมควร ดังนั้น ผู้เรียกร้องนโยบายโดยเฉพาะประชาชนโดยส่วนมาก จึงไม่มีส่วนร่วมในการผลักดันนโยบายที่จะก่อให้เกิดสวัสดิการสูงสุดแก่สังคม จึงทำให้การกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนานั้นส่งผลกระทบต่อชะตากรรมทางเศรษฐกิจของประชาชนอย่างมากมาย กล่าวได้ว่านโยบายเศรษฐกิจถูกกำหนดจากโครงสร้างส่วนบน ระบบทุนนิยมโลก และผู้ผลิตนโยบายเศรษฐกิจ โดยประชาชนส่วนใหญ่เป็นเพียงผู้รับนโยบาย ดังแผนภาพต่อไปนี้



โครงสร้างการกำหนดนโยบายที่กล่าวข้างต้นได้ส่งผลให้ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ผ่านมา มิได้สนใจกับภาคเกษตรกรรมหรือภาคชนบท การดำเนินนโยบายเศรษฐกิจเช่นนี้ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2538: 111-134) เห็นว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่ไม่เกื้อกูลต่อการมีชีวิตที่ดีของภาคประชาชน เรียกว่าเป็นยุทธศาสตร์โลกาภิวัตน์พัฒนา ซึ่งเน้นแต่การเปิดประเทศและใช้ระบบทุนนิยมเสรี

ผลพวงจากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามยุทธศาสตร์ดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม สร้างปรากฏการณ์การล่มสลายของชนบท และการอพยพสู่เมืองเพื่อเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก ผู้รับจ้างทำงานบริการต่าง ๆ เช่น เป็นคนขับรถแท็กซี่ รถสามล้อ มอเตอร์ไซด์รับจ้าง แม่ค้าหาบเร่ ตลอดจนสร้างปัญหาการไร้ที่พำนัก ปัญหาโสเภณีเด็ก ปัญหาเด็กเร่ร่อน ปัญหาการประท้วงของชาวไร่ชาวนาเพื่อให้รัฐบาลประกันราคาข้าว และปัญหาอื่น ๆ อีกมากมาย ปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นสิ่งที่สะท้อนอาการของโรคทางสังคมที่เกิดจากยุทธศาสตร์การพัฒนาดังกล่าว อันไม่สามารถก่อให้เกิดสวัสดิการแก่คนส่วนใหญ่ และทำให้ผู้คนตกขบวนของการพัฒนา โดยมีฐานะยากจนลง อาจมีผู้ไม่เข้าใจปัญหาดังที่กล่าวมานี้และอาจมองว่ากลุ่มคนที่ยากจนและมีหนี้สินเหล่านี้

นี้ไม่ขยันทำมาหากิน และเป็นผู้สร้างปัญหาให้กับสังคม ตัวอย่างเช่น กรณีของ สมัชชาคนจนที่เกิดขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีผู้คนจำนวนมากที่มองว่ากลุ่มผู้ประท้วง เป็นกลุ่มผู้ก่อความไม่สงบ ไม่รักชาติ ทำลายบรรยากาศการลงทุน<sup>3</sup> ทั้งที่ปัญหา ดังกล่าวเป็นปัญหาจากโครงสร้างเศรษฐกิจไทย ดังที่ประเวศ วะสี (2543: 1-2) ชี้ให้เห็นว่ากรณีของสมัชชาคนจน ซึ่งได้เดินขบวนเรียกร้องต่อรัฐบาลนั้น ได้ สะท้อนให้เห็นว่าปัญหาความยากจนเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างอันเกิดจากนโยบาย ของรัฐที่ไม่สามารถจัดสรรทรัพยากรได้อย่างเป็นธรรม และรัฐบาลก็มีบทบาท จำกัดในการแก้ไข้ปัญหา การที่รัฐไม่ทำความเข้าใจปัญหาให้ชัดเจนนี้ จะนำไปสู่ ปัญหาความขัดแย้งที่รุนแรงมากขึ้นในสังคมไทย

### 3. การเคลื่อนไหวทางสังคมในแนวใหม่ (new social movement)

การพัฒนาที่ผ่านมาเกิดจากการยอมรับว่าการแก้ปัญหาประเทศเป็นเรื่อง ของกลุ่มคนที่มีความรู้ความชำนาญเท่านั้น เช่น การฝากให้นักเศรษฐศาสตร์ แก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ การฝากความหวังให้แพทย์ดูแลความเจ็บป่วย การฝาก ให้ให้นักการเมืองดูแลการปกครอง โดยประชาชนเพียงเรียกร้องกับกลุ่มคนเหล่านี้ ให้จัดการกับปัญหาต่าง ๆ และหวังว่าความรู้ความสามารถของกลุ่มคนเหล่านี้ จะจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไป ผู้คนจำนวนมากที่เคย ยอมรับวิธีการแก้ปัญหาแบบเดิม ๆ เริ่มพบว่าไม่สามารถดำเนินชีวิตต่อไปได้

---

3. การกีดกันไม่ให้คนจน ๆ เดินขบวนประท้วงนโยบายของรัฐ เพราะกลัวนักท่องเที่ยวจะ ไม่เข้ามาและกระทบบรรยากาศการลงทุนนี้ มิใช่ข้อกล่าวอ้างที่เป็นจริง เพราะสิ่งที่นายทุนกลัวคือ ความปลอดภัยของทุน ซึ่งประเทศไทยนั้นเป็นประเทศที่เอื้อให้กับความปลอดภัยของทุนได้ดีย่อม ที่สุดประเทศหนึ่งของโลกตลอดสามสิบกว่าปีที่ผ่านมา ทั้งนี้การส่งเสริมการลงทุนที่ผ่านมา ประเทศไทยพร้อมที่จะส่งมอบทุกอย่างเพื่อให้ “ทุน” ได้ลงทุนได้อย่างรวดเร็วที่สุด ไม่ว่าจะเป็น เรื่องของสภาวะแวดล้อม, ความยืดหยุ่นในการควบคุมมลพิษจากการผลิต, สภาพภาพแรงงานที่ถูก ทำให้อ่อนแอ, นโยบายเปิดตลาดและประกันวัตถุดิบที่เอาความเสียเปรียบของพลเมืองทั้งประเทศ มาเช่นสรวนนักลงทุน ความยืดหยุ่นของของกฎหมายควบคุมสภาพการทำงานและของเจ้าหน้าที่ ซึ่งบังคับใช้กฎหมายนั้น ฯลฯ (นิธิ 2537: 8)

และเริ่มตั้งคำถามกับความเชื่อเดิมดังกล่าว<sup>4</sup>

การตั้งคำถามเพื่อการแสวงหาช่องทางใหม่ ๆ ในการจัดการปัญหาด้วยตนเองแทนที่จะรอความเมตตาจากรัฐจึงได้ปรากฏขึ้น และสะท้อนถึงความตื่นตัวของประชาชนพลเมืองที่ต้องการเข้ามาจัดการอนาคตของตนเองมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังเช่นกรณีต่อไปนี้

การเข้าร่วมขบวนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อดูแลรักษาสี-แวดล้อมทั้งในเมืองและชนบท การพัฒนาการเกษตรทางเลือก (เกษตรธรรมชาติ เกษตรผสมผสาน ไร่นาสวนผสม ฯลฯ) ธุรกิจชุมชน เศรษฐกิจพอเพียง ระบบออมทรัพย์ การต่อสู้เรื่องผู้หญิงและสิทธิสตรี แนวคิดป่าชุมชน ขบวนการแก้ไขปัญหาเอดส์ เด็ก และอื่น ๆ (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม 2543ก) รวมไปถึงกิจกรรมทางการเมืองที่ต่างมีจุดมุ่งหมายเพื่อการยกระดับการเข้ามามีส่วนร่วมของพลเมืองไทยที่ขยายวงออกไปอย่างกว้างขวาง และสามารถเข้าร่วมจัดการปัญหาของตนเองทั้งในระดับท้องถิ่นและในระดับเมือง นับเป็นรากฐานอันสำคัญที่บ่มเพาะและสร้างให้เกิดขบวนการของภาคประชาชน ทั้งยังมีความพยายามเชื่อมโยงภาคชนบทกับภาคเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ และตรงนี้นับว่าเป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งในการเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางของประชาชนในท้องถิ่นและจังหวัดต่าง ๆ เราจะมองเห็นถึงสังคมที่มีความหวัง มองเห็นทางเลือกใหม่ ๆ วิธีการใหม่ ๆ ซึ่งหลายคนอาจเรียกปรากฏการณ์ทำนองนี้ว่า “การเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่” (new social movement) อันเป็นปรากฏการณ์ที่ท้าทาย “กระบวนทัศน์เดิม” ที่ดำรงอยู่

#### 4. ลักษณะของการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542: 64) กล่าวว่า ขบวนการเคลื่อนไหว

---

4. เมื่อเร็ว ๆ นี้ ผู้เชี่ยวชาญทางด้านเศรษฐศาสตร์ของธนาคารโลกเริ่มยอมรับว่า ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่ใช้อยู่เพื่อแก้ปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมานั้น “ล้มเหลว” โดยสิ้นเชิงในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น แต่กลับพบว่ากรมไม่ทำตามคำแนะนำของนักวิชาการเหล่านั้นกลับประสบความล้มเหลวที่สุด (สถิติโลก 2542: 94)

ทางสังคมแนวใหม่ ไม่ใช่ขบวนการเคลื่อนไหวบนฐานของชนชั้นใดเพียงชนชั้นเดียวอย่างขบวนการเคลื่อนไหวในอดีตที่ทฤษฎีมาร์กซิสต์พยายามจะอธิบาย และก็มีใช้การเคลื่อนไหวในเรื่องเรื่องแคบ ๆ เกี่ยวกับผลประโยชน์เฉพาะของกลุ่มอย่างทฤษฎีกลุ่มผลประโยชน์ในวิชารัฐศาสตร์ทั่วไป ไม่ได้เรียกร้องผ่านกลไกทางการเมืองที่ดำรงอยู่อย่างเช่นพรรคการเมืองหรือนักการเมือง และก็มิได้หวังพึ่งกลไกของรัฐอย่างขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องในอดีต แต่เคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยตัวเอง เนื่องจากไม่เชื่อในความเป็นตัวแทนของระบบพรรคการเมือง และไม่เชื่อมั่นศรัทธาในความสามารถและความจริงของรัฐ เป้าหมายของการเคลื่อนไหวเรียกร้องจึงมิใช่เพื่อต้องการช่วงชิงอำนาจรัฐอย่างขบวนการเคลื่อนไหวในอดีต แต่ต้องการสร้าง “กติกากฎหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต”

ตัวอย่างการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ได้แก่

**ชุมชนไม่เรียงในภาคใต้** ที่รวมกลุ่มเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนแทนการเรียกร้องจากรัฐ ซึ่งเริ่มต้นจากการแก้ปัญหาการค้าขายพาราตกต่ำด้วยตนเอง ขยายไปสู่กิจกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน การศึกษา สาธารณสุขชุมชน ฯลฯ และนำไปสู่การจัดทำแผนแม่บทของชุมชน อันเป็นแผนแม่บทชุมชนจากฐานรากมิใช่แผนที่กำหนดจากกรอบความคิดระดับบนของสังคม

**โรงสีชุมชนที่ตำบลนาโเส อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร** ในภาคอีสาน ซึ่งพัฒนาจากกิจกรรมการผลิตข้าวปลอดสารพิษ ไปสู่การจัดตั้งโรงสีชุมชน และไปสู่การจัดตั้งโครงการธนาคารเบี้ยกุดชุม เพื่อให้เกิดกิจกรรมการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองภายในชุมชน และสร้างความสมดุลระหว่างกระแสวัตถุนิยมจากสังคมภายนอกกับการพึ่งตนเอง อันสะท้อนถึงการที่ชาวบ้านร่วมกันคิดร่วมกันทำ และกำหนดทิศทางของตัวเอง เมื่อกระบวนการเหล่านี้เกิดขึ้นจริง ชุมชนจะเกิดอำนาจใหม่ในการพึ่งตนเองทางการเงิน การผลิต เกิดคุณค่าและศักดิ์ศรีของตน ในการสร้างมาตรฐานจากภายในชุมชนเอง

**เครือข่ายลุ่มน้ำสาบบุรี** ซึ่งเป็นตัวอย่างการรวมศรัทธาทางศาสนาของ

ชุมชนชาวมุสลิม ที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมาอย่างเหนียวแน่น นับเป็นตัวอย่างที่ใช้ศรัทธาทางศาสนาเป็นแกนในการผูกมัดชุมชนให้เป็นเครือข่ายที่สามารถแสดงพลังในการปกป้องฐานทรัพยากรและฐานชีวิตของชุมชน และแสดงพลังในการดูแลช่วยเหลือกลุ่มบุคคล 8 ประเภทตามที่ศาสนากำหนด ถือเป็นกระบวนการแบบที่นำเอาศาสนามาร้อยรัดกลุ่มคนในสังคม เป็นการนำคุณค่าทางศาสนามาปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ใหม่ เกิดเป็นชีวิตทางวัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา

เครือข่ายสตรีชนเผ่า ถือเป็นตัวอย่างเครือข่ายผู้หญิงชาวเขา ซึ่งโดยวัฒนธรรม “ผู้หญิง” จะถูกกีดกันจากผู้ชายและสังคมรอบข้างในเกือบทุกเรื่องตั้งแต่เรื่องของการทำมาหากิน การดูแลสุขภาพคนในครอบครัว เป็นต้น อันทำให้ผู้หญิงชาวเขาขาดโอกาสที่จะแสดงศักยภาพและพัฒนาตัวเอง การรวมตัวของเครือข่ายสตรีชนเผ่าได้แสดงให้เห็นว่า เขาเหล่านี้พร้อมแล้วที่จะเข้ามารวมมาเฝ้าอุ้มกันและกัน และช่วยเหลือผู้ทุกข์ยากในชุมชนทั้งเด็กและผู้เฒ่า ซึ่งสะท้อนถึงการนิยามสถานภาพสตรีในความหมายใหม่ เพื่อให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการปัญหาของสังคม เป็นการเพิ่มพื้นที่ทางสังคม<sup>5</sup>ของกลุ่มสตรีให้มีความหมายมากขึ้น

เครือข่ายสัจจะสะสมทรัพย์ นับเป็นตัวอย่างของการรวมเงินในปริมาณน้อย ๆ ของคนยากจนที่กลายมาเป็นพลังขนาดใหญ่ เป็นแหล่งทุนที่สำคัญของคนจน ดอกเบี้ยที่เกิดขึ้นจากกระบวนการนี้จะถูกแบ่งปันจัดสรรเป็นกองทุนสำหรับคนด้อยโอกาส และใช้เพื่อการสาธารณูปโภคในชุมชน เป็นกระบวนการ

---

5. นักคิดสายทฤษฎีหลังสมัยใหม่ (postmodernism) มองพื้นที่ในฐานะที่เป็นสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมที่ประจุไว้ด้วยความหมาย (coded space) พื้นที่ทางกายภาพต่าง ๆ เช่น เกาะ สวนป่า สวนสาธารณะในเมือง หรือพื้นที่ในบ้านเรือน มิได้เป็นเพียงวัตถุหรือที่ว่างหรือสภาพแวดล้อมข้างนอกตัวเราที่มีไว้เพื่อให้คนใช้ประโยชน์เท่านั้น วิธีการจัดการพื้นที่เหล่านั้นสะท้อนวิถีคิดที่มีต่อพื้นที่ ลักษณะที่ชาวบ้านใช้สอยพื้นที่ในป่าทำให้เราทราบว่าพวกเขามีภาพของป่าในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ มีจารีตข้อห้าม ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านที่ใช้พื้นที่ป่านั้น ทั้งหมดนี้ทำให้เห็นภาพว่าการนิยามและจัดการพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับการที่มีเจกบุคคลนิยามตำแหน่งของเขาในสังคมและในจักรวาลอย่างไร (อภิญา 2543: 66)

ออมเงินที่ต่างไปจากการออมเงินกับธนาคารพาณิชย์ทั่วไป เพราะที่นี่มีกลไกทางศีลธรรมและการควบคุมทางสังคมที่ผูกปัจเจกบุคคลไว้ด้วยกัน แต่สำหรับธนาคารพาณิชย์แล้วกลไกที่มีจะเป็นเพียงแค่กฎหมายที่ปรากฏแต่ในกระดาษอันผู้ฝากไม่เคยเห็น ขณะเดียวกันความเชื่อมั่นต่อสถาบันการเงินในปัจจุบันก็ดูจะลดลงไปเรื่อย ๆ กลุ่มเครือข่ายสัจจะออมทรัพย์กำลังสร้างความหมายใหม่ของสถาบันการเงิน โดยผนวกคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรมเข้าไปในกระบวนการทางธุรกิจ ซึ่งเดิมมีความหมายเพียงทุนทางเศรษฐกิจ ด้วยการนำเอาผลประโยชน์ในรูปเงินตรามาเพิ่มทุนทางสังคม<sup>6</sup> อันเป็นรากฐานทางสังคมไทยแต่เดิมให้ฟื้นกลับมา

**เครือข่ายภูมิปัญญาการเกษตร** นับเป็นตัวอย่างของชาวนาชาวไร่ ผู้ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นกระดูกสันหลังของประเทศแต่ตนเองกลับล้าหลัง เพราะมีชีวิตอยู่กับความยากจนและอาชีพที่ต้องพึ่งพิงกับปัจจัยที่ตัวเองกำหนดไม่ได้ ในวันหนึ่งองค์ความรู้ทางการเกษตรจึงจำเป็นที่จะต้องได้รับการสานต่อเพื่อให้อาชีพเกษตรเป็นอาชีพที่นอกจากจะเลี้ยงคนทั่วโลกแล้วจะต้องเลี้ยงตัวเองได้ด้วย ดังนั้น 3 ปราชญ์แห่งอีสาน (พ่อผาย สร้อยสระกลาง, พ่อคำเตื่อง ภาษี, และครูบาสุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ) จึงได้ร่วมกันตั้งโรงเรียนชุมชนอีสานขึ้น เพื่อสร้างต้นแบบของการเกษตรแบบพอเพียงและยั่งยืน

**เครือข่ายชุมชนเมือง** ถือเป็นตัวอย่างของเครือข่ายคนจนผู้พลัดบ้านพลัดถิ่นมาทำงานทำที่เมืองใหญ่ และปัญหาที่ส่งสมมาจากการพัฒนาประเทศที่เอาแต่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจโดยละเลยฐานล่างของสังคมได้ส่งผลกระทบต่อคนเหล่านี้ในทุก ๆ ด้าน จนทำให้คนจนเหล่านี้เริ่มตระหนักแล้วว่า เสี่ยงเดียวของพวกเขาเองไม่มีค่า หากแต่จะมีพลังเมื่อรวมกันเป็นกลุ่มก้อน นี่จึงเป็นที่มาของเครือข่ายคนจน หรือเครือข่ายชุมชนเมืองทั่วประเทศ

---

6. ทุนทางสังคมที่ว่ามานี้เป็นระบบเศรษฐกิจเดิมของเราที่ตั้งอยู่บนรากฐานความสัมพันธ์ของสังคมแบบดั้งเดิมที่เราเคยมีอยู่ เพียงแต่เราได้ละเลยกันไป ต่างจากทุนทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นรูปธรรม เป็นตัวเงิน เป็นวัตถุ ศึกษารายละเอียดเรื่องทุนทางสังคมและทุนทางเศรษฐกิจได้จากเอกสารของสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม 2543ข)

ตัวอย่างของเครือข่ายเหล่านี้ คือพลังที่เป็นจริง เป็นการเมืองในระดับรากหญ้า ดังที่สุรินทร์ กิจนิตย์ชีว์กล่าวว่า “การเมืองในระดับรากหญ้ามุ่งหมายถึงคนไม่มีปากไม่มีเสียงไปรวมตัวกันเรียกร้องต่อรัฐในเรื่องต่าง ๆ เช่น ราคามัน ราคาอ้อย ราคายาง ฯลฯ แต่หมายถึงการพึ่งตนเองให้ได้แล้วพัฒนาศักดิ์ศรีของสามัญชนขึ้นมาด้วยตนเอง และหากเข้มแข็งในระดับหนึ่งจะสามารถเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระดับบนได้” (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม 2543: 42)

ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้เป็นการเคลื่อนไหวที่วางเฉยต่ออำนาจรัฐ ไม่สนใจการยอมจำนนด้วยการเรียกร้องต่อภายนอก แต่หันกลับมาแสวงหาแนวทางในการพึ่งตนเองอย่างมีศักดิ์ศรี ทำให้เกิดจิตกาหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต ซึ่งข้ามรัฐหรือลอร์ดรัฐไป และให้ความหมายกับการที่ประชาชนต่างลุกขึ้นมาทำหน้าที่ของความเป็นพลเมืองที่ร่วมดูแลรักษากันเมือง ดูแลท้องถิ่นตนเองให้มีความเข้มแข็งยั่งยืน เป็นการช่วงชิงการนิยามความหมายของวัฒนธรรมในมุมมองใหม่ที่รวมเอาวิถีชีวิตของคนที่ไม่ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาศักดิ์ศรีของชาวบ้านในการจัดการด้วยตนเอง เป็นการสร้างอำนาจในรูปแบบใหม่ และถือได้ว่าเป็นการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนอย่างแท้จริง

การรวมตัว เป็นกลุ่ม องค์กร เครือข่ายในภาคประชาชนเช่นนี้ ถือเป็นการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับรากหญ้า และถูกเรียกขานกันในทางวิชาการว่า “ประชาสังคม” (civil society) ซึ่งหลายคนมองเห็นว่าจะเป็นพลังของสังคมที่จะร่วมสร้างทิศทางใหม่ภายใต้วัฒนธรรมทางการเมืองแบบใหม่ที่ประชาชนมีส่วนร่วมและรับผิดชอบในอนาคตของตนเองมากขึ้น กว้างขวางขึ้น ตัวอย่างของปรากฏการณ์ข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างที่เกิดขึ้นในมุมเล็ก ๆ แต่สร้างปริศนาที่ยิ่งใหญ่ให้กับบรรดาผู้เชี่ยวชาญในองค์ความรู้สมัยใหม่และความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาต่าง ๆ เพราะกำลังถูก “ท้าทาย” ฐานทางความคิด ขบวนการทางสังคมแบบใหม่ดังกล่าวนี้กำลังได้รับความสนใจ และได้รับการมองว่าเป็นองค์ทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และถือได้ว่าเป็นรากฐานของการเกิดขึ้นของขบวนการทางการเมืองของภาคประชาชน (people politics) และขบวนการประชาธิปไตยในระดับท้องถิ่น ที่ก้าวพ้นออกมาจากระบบประชาธิปไตยแบบตัวแทน มาสู่ประชาธิปไตยแบบที่แนบแน่นเกี่ยวพันกับวิถี

ชีวิตประจำวันของประชาชนมากขึ้น เกี่ยวข้องกับเรื่องสิ่งแวดล้อมใกล้ตัว อาชีพ การเติบโตของลูกหลาน ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ปัญหาาร่วมของ สังคมท้องถิ่น รวมทั้งปัญหาเรื่องสุขภาพ<sup>7</sup>

อย่างไรก็ตาม การรวมกลุ่มดังกล่าวก็ยังคงมีความอ่อนแอ เพราะขาด พันธมิตรเชื่อมโยงไปถึงชนชั้นอื่น ๆ ดังเช่นคนในจังหวัดอุบลราชธานีเกือบไม่ สนใจปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านปากมูลเลย (นิธิ 2544: พิเศษ3)

เสน่ห์ จามริก (2543: 4-5) กล่าวว่า “ในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา ได้มีการ คิดการเขียนการอธิบายกันอย่างกว้างขวางในแทบทุกวงการถึงแนวทางวัฒน ธรรมชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาพึ่งตนเอง การพัฒนาทางเลือก ทั้งหมดนี้ในเชิงวิชาการและในระดับความคิด ถือได้ว่าลงตัว แทบไม่ต้องมา ตกเถียงอะไรกันอีก แต่ประเด็นที่จำเป็นต้องคิดและทำต่อไปจากนี้คือ กระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการทางปัญญาที่ว่านี้ จะแปลความให้เกิดความ หมายเป็นภาคปฏิบัติอันแนบเนื่องอยู่ในกระบวนการทางสังคม ในวิถีชีวิต เศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นชนบทอย่างไร หากไม่แล้ว คำ วลีหรุ ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นก็จะกลายเป็นเพียงสูตรสำเร็จจ้องว่างเปล่าปราศจาก ความหมายอะไรในชีวิตที่เป็นจริง” ข้อความดังกล่าวนี้จึงท้าทายนักวิชาการ นัก วิเคราะห์ทางสังคมอยู่ไม่น้อยว่า แล้วเราจะทำอย่างไรกันต่อไป

## 5. การสนับสนุนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและข้อมูลกับผู้คน ที่ทำงานสนับสนุนองค์กรท้องถิ่น ตลอดจนชาวบ้านในพื้นที่ต่าง ๆ ผู้เขียนพบว่า กลุ่มคนเหล่านี้มีศักยภาพในการตื่นรับปรับตัวไปสู่การพึ่งตนเองอย่างสูง โดยมี

---

7. ประชาสังคมท้องถิ่นควรสร้างขึ้นมาจากเครือข่ายชุมชนเป็นสำคัญ เพราะในประเทศ ทางตะวันออก ชุมชนเป็นองค์กรของชาวบ้านโดยธรรมชาติ ประชาสังคมจะเข้มแข็งและเป็นองค์กร ชาวบ้านแท้จริงก็ต่อเมื่อประชาสังคมนั้นประกอบขึ้นมาจากชุมชน ไม่ใช่ประกอบขึ้นมาจากพ่อค้า และชนชั้นกลาง ในประเทศไทยชาวบ้านและชุมชนควรเป็นตัวตั้ง และดึงเอาชนชั้นกลางเข้ามาร่วม ด้วย ควรกลับกันกับประสบการณ์ในประวัติศาสตร์ตะวันตก (จักรทิพย์ 2543: 56)

“กลไก” การสนับสนุนประเภทหนึ่งที่เข้าไปช่วยหนุนเสริมการทำงานขององค์กรฐานล่างคือกองทุนชุมชน ธนาคารออมสิน จากการศึกษากระบวนการทำงานของกลุ่มคนดังกล่าวพบว่า ในระยะเวลา 19 เดือนของการทำงานตามกลไกดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้จากชุมชนฐานล่าง การค้นหาทุนทางสังคมที่มีอยู่ในพื้นที่ การประสานการทำงานกับหน่วยงานต่าง ๆ ในพื้นที่เพื่อหนุนเสริมการทำงานขององค์กรชุมชน โดยกองทุนชุมชนจะเน้นกระบวนการทำงานในลักษณะการสร้างเวทีแลกเปลี่ยน เพื่อเรียนรู้ร่วมกันระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ทำให้องค์กรต่าง ๆ ที่เข้าร่วมกระบวนการเกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและเป้าหมายไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรฐานล่าง กลไกการทำงานโดยอาศัยคณะทำงานจังหวัด ของกองทุนชุมชน ธนาคารออมสิน ซึ่งกระจายอยู่ทุกจังหวัดทั่วประเทศ นั้นใช้งบประมาณ 120 ล้านบาทหรือราว 4,000 ล้านบาทเศษ (สิ้นสุดโครงการในเดือนกันยายน 2544) ได้ก่อให้เกิดการขยายผลการดำเนินงานไปสู่การเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบอื่น ๆ เช่น เข้าร่วมกระบวนการจัดทำแผน 9 การร่วมจัดงานวันเครือข่ายพบนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 13 มีนาคม 2543 เพื่อสะท้อนให้รัฐบาลและสังคมได้เห็นถึงกระบวนการดำเนินงานของชุมชนตามแนวทางที่ให้ชุมชนเป็นผู้ร่วมคิดร่วมทำเอง<sup>8</sup>

ดังนั้น โจทย์ที่จะต้องคิดต่อไปสำหรับผู้ที่สนใจการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในขณะนี้ก็คือ การช่วยกันแสวงหาช่องทางการสร้าง “กลไก” การสนับสนุนการเมืองภาคประชาชนให้ดำเนินต่อไป

แม้กระบวนการเรียนรู้ภาคประชาชนได้เกิดขึ้นจากกลไกการทำงานของกองทุนชุมชน แต่การสนับสนุนอีกลักษณะหนึ่งที่สำคัญคือการเชื่อมโยงกับกลุ่มคนอื่น ๆ เราพบว่า มีตัวอย่างโครงการมากมายที่กองทุนชุมชน ธนาคารออมสิน ได้สนับสนุนให้เกิดการรวมตัว ร่วมคิดร่วมทำ แต่โครงการของกลุ่มคนฐานรากเหล่านี้ยังพบข้อจำกัดในการสนับสนุนทางวิชาการ ดังกรณีตัวอย่างเช่นชุมชนปทุมโศก จังหวัดนครปฐม

---

8. ดูรายละเอียดในชุมชนเข้มแข็งคือพลังกองทัพสังคมไทย (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม 2543ก)

ชุมชนปทุมโมโคกได้รับงบประมาณสนับสนุนจากกองทุนชุมชน จังหวัดนครปฐม จำนวน 10 ล้านบาท<sup>9</sup> เพื่อสนับสนุนกิจกรรม 3 กิจกรรม คือ

1) สร้างอาคารเพื่อให้เป็นศูนย์ศึกษาวิจัย พัฒนาการใช้พลังงานจากธรรมชาติและการแปรรูปสมุนไพร (ชุมชนได้รับการยอมรับจากสถาบันการแพทย์แผนไทยให้เป็นศูนย์รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับสมุนไพรและตรวจสอบคุณภาพสมุนไพรในอนาคต) ทั้งนี้อาคารที่จะก่อสร้างให้ได้มาตรฐานนี้จะเป็นอาคารสาธิตการใช้พลังงานจากธรรมชาติอย่างมุ่งประโยชน์สูงและประหยัดสุด

2) กิจกรรมการก่อสร้างศาลาไม้ (โรงเตาหู้) ซึ่งเป็นอาคารสำหรับการผลิตอาหารแปรรูปจากถั่วประเภทต่าง ๆ

3) กิจกรรมการวิจัยการใช้พลังงานจากธรรมชาติทดแทนพลังงานจากไฟฟ้า ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวได้รับการทดลองในห้องปฏิบัติการโดยชาวโคกแล้ว ผลการวิจัยได้รับผลสำเร็จ ชุมชนจึงต้องการจะนำองค์ความรู้นี้มาทดลองใช้จริงในอาคารแปรรูปสมุนไพรเพื่อให้อาคารดังกล่าวเป็นศูนย์สาธิตการใช้พลังงานจากธรรมชาติ

หากกิจกรรมที่กล่าวมาทั้งหมดประสบผลสำเร็จ ชุมชนปทุมโมโคกก็จะเป็นแหล่งเรียนรู้ ศึกษาดูงาน การฝึกอบรมกลุ่มคนต่าง ๆ ในเรื่องเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง นอกจากนี้อาคารที่ขอรับการสนับสนุนก็จะเป็นอาคารสาธิตการใช้พลังงานไฟฟ้าอย่างประหยัด อาคารสาธิตการแปรรูป และการวิจัยเกี่ยวกับ

---

9. เนื่องจากการดำเนินการของชุมชนปทุมโมโคกตลอดระยะเวลาประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา ได้พิสูจน์ให้เห็นว่าสามารถพึ่งตนเองและเกื้อกูลต่อสังคมไปพร้อม ๆ กัน แม้ในช่วงเกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ ชุมชนได้นำผลผลิตส่วนที่เกินจากการบริโภคของชุมชนออกจำหน่ายในราคาถูกและให้บริการแก่ภายนอกจำนวนมาก จากสถิติข้อมูลที่ชาวชุมชนนำเสนอเพื่อขอเงินสนับสนุนจากกองทุนชุมชนพบว่า ชุมชนได้เสียสละส่วนเกินให้กับสังคมคิดเป็นมูลค่ากว่า 16 ล้านบาท กิจกรรมเหล่านี้มีผู้ได้รับประโยชน์ประมาณ 260,000 คน งบประมาณจำนวน 10 ล้านบาท ซึ่งกองทุนชุมชนสนับสนุนนั้น ชุมชนได้นำไปสนับสนุนการดำเนินงานของชุมชนให้ขยายมากขึ้น โดยขอไปขยายและต่อยอดกิจกรรมเดิมที่ชุมชนดำเนินการอยู่แล้วให้เป็นไปในวงกว้างมากขึ้น งบประมาณชุมชนจึงไปเสริมกระบวนการทำงานของชุมชนเท่านั้น (ข้อมูลจากคณะทำงานกองทุนชุมชน จังหวัดนครปฐม)

สมุนไพร และยังช่วยให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ในการจัดการขยะที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อม กิจกรรมจึงเข้าข่ายงานวิจัยและพัฒนา ที่สำคัญคือวิจัยและพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนและของสังคมไทยในอนาคต<sup>10</sup>

ปฐมอโศกเป็นรูปแบบทางเลือกหนึ่งที่สังคมให้ความสนใจมาศึกษาดูงาน กิจกรรมต่าง ๆ ที่ผ่านมาชุมชนเป็นฝ่ายตั้งรับการเข้ามาของภายนอกเพื่อศึกษาดูงานหรือการขอฝึกอบรม โดยเฉพาะในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจ<sup>11</sup> แม้ชุมชนได้รับการยอมรับจากหลายหน่วยงานว่าเป็นชุมชนตัวอย่างของการพึ่งตนเอง แต่กิจกรรมที่ดำเนินอยู่ยังต้องการความรู้ทางวิชาการในลักษณะต่าง ๆ เพื่อเสริมความเข้มแข็งของกิจกรรม ดังเช่น

ศาลายา ซึ่งเป็นการผลิตและแปรรูปสมุนไพร จนสามารถส่งออกสมุนไพรที่เหลือใช้จากชุมชนไปจำหน่ายทั้งในและนอกประเทศปีละหลายล้านบาท วัตถุดิบที่นำมาผลิตได้จากในชุมชน จากกลุ่มเครือข่ายของชาวโศก และจากชาวบ้านที่อยู่รอบ ๆ ชุมชน อย่างไรก็ตาม วัตถุดิบแต่ละประเภทจะมีสารสำคัญที่เป็นตัวยาแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ ดังนั้น การตรวจสอบสารสำคัญในพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง ๆ ที่มาจากต่างพื้นที่ จะช่วยให้ชุมชนสามารถกำหนดความเหมาะสมของการเลือกปลูกพืชสมุนไพรในแต่ละพื้นที่ และช่วยทำให้กระบวนการผลิตยาสมุนไพรได้มาตรฐานการผลิต แต่ชุมชนยังขาดความรู้และเครื่องมือในการตรวจสอบดังกล่าว

โรงปุ๋ยซึ่งเป็นที่จัดทำปุ๋ยหมักชีวภาพ หรือดินหมักอินทรีย์วัตถุ เป็นฐานกิจกรรมที่นำส่วนที่ชุมชนเหลือใช้ ดังเช่น เศษอาหาร เศษกิ่งไม้ เป็นต้น มา

---

10. งานวิจัยอีกลักษณะหนึ่งที่สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้สนับสนุนอยู่ในขณะนี้คืองานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งงานวิจัยดังกล่าวเป็นงานวิจัยที่อยู่บนปรัชญาความเชื่อว่าชาวบ้านสามารถตั้งโจทย์หรือคำถามและค้นหาคำตอบเองได้ การสนับสนุนงานวิจัยในลักษณะดังกล่าวนับว่าเป็นมิติใหม่ของ สกว. เนื่องจากได้เปลี่ยนวิธีคิดหรือมุมมองใหม่ในการยอมรับว่าชาวบ้านหรือคนในชนบทหรือท้องถิ่นสามารถเป็นผู้ทำวิจัยได้ การสนับสนุนในรูปแบบดังกล่าวนับว่าเป็นกลไกการสนับสนุนเพื่อช่วยเพิ่มความเข้มแข็งของการเคลื่อนไหวทางสังคม เนื่องจากการสนับสนุนให้ชาวบ้านสามารถตั้งคำถามและแสวงหาคำตอบด้วยตนเอง โดยใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือ สนใจดูรายละเอียดในปีละวัติ บุญหลง และคณะ (2543)

11. สัมภาษณ์นางสาวฟากฟ้าหนึ่ง อโศกตระกูล ผู้นำชุมชนปฐมอโศก

ทำให้เกิดประโยชน์ การทำเป็นปุ๋ยชีวภาพจึงช่วยลดการใช้สารเคมี ช่วยคืนความอุดมสมบูรณ์สู่ดิน ช่วยจัดของเสียในชุมชน และช่วยการเพาะปลูกผักปลอดสารพิษในชุมชน นอกจากนี้กิจกรรมปุ๋ยหมักชีวภาพและผักปลอดสารพิษยังทำรายได้สู่ชุมชนด้วย อย่างไรก็ตาม กระบวนการจัดทำปุ๋ยชีวภาพนี้ ยังต้องการการตรวจสอบประเภทและขนาดของสารสำคัญแต่ละชนิดเพื่อการใช้กับพืชแต่ละชนิดได้อย่างถูกต้อง และในระหว่างการจัดทำปุ๋ยหมักชีวภาพจะเกิดสารที่ไม่ต้องการ เช่น Ethyl Alcohol แต่ชุมชนยังขาดความรู้ในการตรวจสอบและการแยกสารที่ไม่ต้องการออกไป

ศาลากิจถั่ว ซึ่งเป็นที่ผลิตอาหารที่แปรรูปจากถั่วเหลือง เช่น เต้าหู้ เต้าหู้อ่อน ฟองเต้าหู้ น้ำเต้าหู้ นอกจากนี้ยังนำกากถั่วเหลืองไปแปรรูปเป็นอาหารเสริมชนิดต่าง ๆ และแปรรูปเป็นสิ่งอื่น ๆ เช่น ทำปุ๋ยจุลินทรีย์ เป็นต้น ศาลากิจถั่วจึงเป็นที่ทำกิจกรรมสำคัญของคนในชุมชน และเป็นทั้งที่ผลิตอาหารหลักของคนในชุมชน เป็นแหล่งสร้างรายได้ให้กับชุมชนในปีหนึ่ง ๆ ไม่ต่ำกว่า 2 ล้านบาท และเป็นแหล่งฝึกอาชีพของนักเรียนในชุมชน แต่กระนั้นกระบวนการผลิตเต้าหู้ยังไม่สามารถใช้จุลินทรีย์ในการบำบัดน้ำเสียให้มีประสิทธิภาพได้ ชุมชนจึงต้องการการสนับสนุนทางวิชาการในเรื่องดังกล่าว ที่ยกมานี้เป็นตัวอย่างของสิ่งที่ยังต้องการการสนับสนุน

ดังนั้น การหนุนเสริมทางวิชาการในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมที่ชุมชนกำลังเรียนรู้ จะนำไปสู่การต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่เดิม เป็นการเชื่อมโยงชุมชนกับกลุ่มคนอื่น ๆ และนับเป็นการสนับสนุนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่<sup>12</sup>

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้สนับสนุนให้มีการประเมินสถานการณ์วิสัยทัศน์และกลยุทธ์การวิจัยและพัฒนา เพื่อยกระดับอาหารแปรรูป

---

12. ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับสิลาภรณ์ นาคทรรพ (2539: 98) ซึ่งกล่าวว่า บทบาทนักวิชาการหรือนักวิจัย ที่ช่วยส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนได้แก่ การให้บริการแก่ชุมชน โดยการเปิดให้ชุมชนได้มาใช้ประโยชน์จากวัสดุอุปกรณ์ อาคารสถานที่ของสถาบันเพื่อประโยชน์ต่าง ๆ ดังเช่น การฝึกอบรม เวทีประชุมชาวบ้าน หรือการใช้ศูนย์วิจัย/ศูนย์วิทยาศาสตร์ ห้องทดลอง/แปลงทดลองของสถาบัน เพื่อการพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชน

พื้นบ้านไทยให้ได้เปรียบในเชิงแข่งขัน เนื่องจากอาหารแปรรูปพื้นบ้านไทยเป็น  
เรื่องของคุณภาพชีวิตและสวัสดิการมากกว่าเรื่องธุรกิจ และยังเห็นภูมิปัญญา  
แรงงาน วัตถุดิบจากท้องถิ่น งานวิจัยได้สำรวจสถานภาพของการผลิตผลิต  
ภัณฑ์พื้นบ้านในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ซึ่งพบว่าผลิต  
ภัณฑ์พื้นบ้านจะช่วยยกระดับการพึ่งตนเองของท้องถิ่น และเป็นอุตสาหกรรม  
พื้นบ้านที่เป็นเอกลักษณ์ของไทย อาศัยแรงงานของคนในท้องถิ่น ทำให้เกิดการ  
สร้างอาชีพ สร้างรายได้ แต่ปัญหาที่พบคือ ผลิตภัณฑ์พื้นบ้านเหล่านี้ยัง  
ต้องการความรู้ในการจัดการธุรกิจ การตลาด เงินทุน คุณภาพผลิตภัณฑ์ยังไม่  
ได้มาตรฐาน รวมทั้งวัตถุดิบยังขาดความหลากหลาย โดยเฉพาะเส้นใยสำหรับ  
ทอผ้าพื้นบ้าน นอกจากนี้ยังประสบปัญหาการพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ และ  
บรรจุภัณฑ์ฯ จากการสำรวจปัญหาต่าง ๆ ได้ทำให้เกิดการจัดทำแผนแม่บท  
พัฒนาผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน และการจัดการให้เกิดแผนปฏิบัติการพัฒนาผลิต  
ภัณฑ์พื้นบ้านแต่ละท้องถิ่น และคาดว่าจะบรรจุในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและ  
สังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติโดยการมีส่วนร่วมระหว่างหน่วย  
งานที่เกี่ยวข้องและคนในท้องถิ่น (สภาผู้แทนราษฎร, คณะกรรมาธิการการ  
วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี 2543)

การประสานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อสนับสนุนผลิตภัณฑ์พื้น  
บ้านนับเป็นการสร้างกลไกการสนับสนุนท้องถิ่นในรูปแบบใหม่ และสนับสนุน  
วิสาหกิจชุมชน (Microenterprises) ที่เป็นภาคการผลิตในระดับฐานราก และ  
นับว่าเป็นการเพิ่มพลังการผลิตที่ท้องถิ่นมีทักษะ มีความรู้ ความสามารถอยู่เดิม  
จึงเป็นการเพิ่มทุนทางสังคมให้กับสังคมไทย และนำไปสู่การเพิ่มความเข้มแข็ง  
ของการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่อีกทางหนึ่ง

ประเวศ วะสี (2541: 56-57) ได้เสนอวิธีการ 10 วิธีการในการสนับ  
หนุนเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ  
สังคม และศีลธรรม โดยให้ทำความเข้าใจเรื่องชุมชน ความเป็นประชาคม  
และนำมาเป็นฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง หรือเศรษฐกิจชุมชน เช่น  
การจัดตั้งศูนย์วิจัย และพัฒนาทักษะการสร้างความเป็นชุมชนในมหาวิทยาลัย  
ในสถาบันราชภัฏทุกแห่ง โดยศูนย์เหล่านี้อาจรวบรวมความรู้เกี่ยวกับวิธีการ

ส่งเสริมให้คนทำงานรวมกลุ่ม ควรมีการเพิ่มงบประมาณการวิจัยเพื่อความเข้มแข็งของชุมชน โดยมีกลไกอิสระ และมีคุณภาพ ดังตัวอย่างเช่น การพัฒนาทักษะการสร้างความเป็นชุมชน หรือการส่งเสริมให้คนทำงานรวมกลุ่มเหล่านี้อาจมีรายละเอียดดังนี้<sup>13</sup>

1) จัดอบรมเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับการสำรวจข้อมูลชุมชน การจัดทำข้อมูลชุมชน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะต่าง ๆ ในรูปข้อมูล แผนที่ทางกายภาพ แผนที่ทางวัฒนธรรมและสังคม การช่วยวิเคราะห์กิจกรรมกลุ่มต่าง ๆ ที่ดำเนินการอยู่ในแต่ละชุมชนว่าสามารถพึ่งตนเองได้มากน้อยเพียงใด การช่วยวิเคราะห์หาจุดแข็ง หรือทุนทางสังคมที่มีอยู่ หรือเคยมีอยู่แต่หายไป การจัดทำแผนแม่บทชุมชน ฯลฯ เพื่อแนวทางในการเพิ่มพูนหรือฟื้นคืนกลับมา นับเป็นการทำให้ชุมชนได้ตระหนักถึงแนวทางการพัฒนาที่เริ่มจากทุนเดิมทางสังคม ซึ่งในขณะนั้นพบว่ามีกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในชุมชนสนใจการสำรวจข้อมูลชุมชนในลักษณะดังกล่าวข้างต้น

2) การจัดอบรมเพื่อส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในลักษณะต่าง ๆ เช่น เสริมความรู้ทางกฎหมายที่องค์กรท้องถิ่นควรทราบ การจัดระบบงานสำนักงาน การใช้ภาษาเพื่อการสื่อสารสำหรับหน่วยงาน โดยเฉพาะองค์กรท้องถิ่น ดังเช่น องค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งมีบทบาทในขณะนี้

3) ที่ผ่านมามีพบว่า การเสนอโครงการต่าง ๆ ของกลุ่มองค์กรชาวบ้าน ในภูมิภาคตะวันตกเพื่อขอเงินสนับสนุนจากกองทุนชุมชน จะมุ่งเน้นงบประมาณเพื่อสร้างอาคารสถานที่ วัสดุ อุปกรณ์ มากกว่าการวางแผนจัดการเพื่อให้โครงการที่ได้รับอนุมัติสามารถดำเนินต่อไปได้อย่างยั่งยืน ซึ่งกรอบวิธีคิดในการเสนอโครงการเช่นนี้สะท้อนว่าแรงจูงใจให้เกิดกิจกรรมนั้นมาจากงบประมาณเป็นปัจจัยหลัก เมื่องบประมาณหมดลงกิจกรรมก็หยุดดำเนินการ หรือไม่สามารถขยายต่อไปได้ เราจะพบตัวอย่างมากมายที่เกิดขึ้นในพื้นที่ ซึ่งไม่นำไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืนหรือไม่เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ในขณะที่กองทุนชุมชนเน้นการร่วมคิดร่วมทำ โดยกิจกรรมเหล่านั้นควรดำเนินการมาเป็นระยะเวลาหนึ่งด้วย

---

13. จากประสบการณ์ที่ผู้เขียนร่วมทำงานกับคณะทำงานกองทุนชุมชนจังหวัดต่าง ๆ ในภูมิภาคตะวันตก

ความร่วมมือของคนในกลุ่ม กองทุนชุมชนจึงสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมที่มีอยู่เดิม งบประมาณที่กองทุนชุมชนสนับสนุนจึงเป็นเพียงส่วนเสริมกิจกรรมที่ดำเนินอยู่แล้วให้อยู่ต่อไปอย่างยั่งยืน ซึ่งวิธีการทำงานในลักษณะดังกล่าวได้เป็นที่ยอมรับจากองค์กรต่าง ๆ ที่ได้รับการสนับสนุนจากกองทุนชุมชนแล้วว่านำไปสู่ความยั่งยืนอย่างแท้จริง เพราะคนในชุมชนได้ร่วมคิดร่วมทำด้วยตนเอง ดังนั้น การทำความเข้าใจเกี่ยวกับกรอบวิธีคิดในการทำงานพัฒนาจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชุมชน ส่วนการเขียนโครงการ การเขียนแผนงานว่าประกอบด้วยหัวข้อใดบ้างอาจเป็นประเด็นรอง

## เอกสารประกอบการเรียบเรียง

- จักรทิพย์ นาดสุภา. 2543. *ฤดูใบไม้ผลิที่ไม่ได้ออกดอก*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์  
ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.ดร. 2542. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบใหม่และนโยบายเชิง  
ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย. ใน *ขบวนการประชาสังคมไทย: ความ  
เคลื่อนไหวทางภาคพลเมือง*. หน้า 63-92. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม  
มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประเวศ วะสี. 2541. *ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม*. พิมพ์ครั้งที่  
2. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน.  
2542. กรณีเขื่อนปากมูล บ้านเมืองจะลุกเป็นไฟ ถ้าคนไทยไม่เข้าใจความรุนแรง  
เชิงโครงสร้าง. *มติชนรายวัน*, 25 กรกฎาคม: 1-2.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2537. บรรยายการลงโทษ. *ผู้จัดการรายวัน*, 5 เมษายน: 8.  
2544. 7 มุม 7 นักคิดไทยเพื่อไทย. *มติชนรายวัน*, 9 มกราคม: หน้าพิเศษ.
- ปิยนัด ประยูร. 2543. เบี้ยกุดชุมเงินตราชุมชนสู่การพึ่งตนเอง. *ปาจารย์สาร*, 27. 1. [กรกฎาคม-  
ตุลาคม]: 87-89.
- ปิยะวัติ บุญหลง, และคณะ. 2543. การวิจัยเพื่อท้องถิ่น เอกสารประกอบการประชุมประจำปี ครั้งที่  
1 วันที่ 24-26 เมษายน ณ โรงแรมเชียงใหม่ฮิลล์. สำนักงานกองทุนสนับสนุน  
การวิจัย (สกว.) ภาคเหนือ.โครงการเครือข่าย สวทช. ภาคเหนือ และสถาบัน  
เครือข่ายพัฒนาการส่งเสริมการวิจัยระดับพื้นที่ (สวรส. ภาคเหนือ).
- ฝ่ายวิชาการสมัชชาคนจน. 2542. *16 กรณีปัญหาคนจน กับทางออกของสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: โรง  
พิมพ์กึ่งหัน.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. 2532. *กระบวนการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจประเทศไทย: บทวิเคราะห์ประวัติศาสตร์  
เศรษฐกิจ การเมือง พ.ศ. 2475-2531*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.  
2538. *สังคมเศรษฐกิจไทยในทศวรรษ 2550: ยุทธศาสตร์การพัฒนาในระยะ  
โลกาภิวัตน์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไฉไล.
- สภาผู้แทนราษฎร. คณะกรรมาธิการการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี. 2543. *แผนแม่บทเทคโนโลยี  
ผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สติกลีธ, โจเซฟ อี. 2542. กระบวนทัศน์ใหม่เพื่อการพัฒนา: ยุทธศาสตร์ นโยบาย และกระบวนการ.  
ใน *เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) 9: เศรษฐศาสตร์กระแสทวน, ณรงค์  
เพชรประเสริฐ, บก., นภาพร อติวานิชพงศ์, สรุปความ*. หน้า 90-110
- สีลาภรณ์ นาคทรรพ. 2539. การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. ใน *การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคต  
ของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. 2543ก. *ชุมชนเข้มแข็งคือพลังกองทัพสังคมไทย* กรุงเทพฯ:  
สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน.  
2543ข. *ทุนทางสังคม*. หนังสือชุดชุมชนเข้มแข็งลำดับที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักงาน

กองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน.

เสน่ห์ จามริก. 2543. ชุมชนไทยภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์. เอกสารประกอบการประชุมประจำปีว่าด้วยเรื่องชุมชน ครั้งที่ 1 เรื่องชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง, วันที่ 30-31 พฤษภาคม 2543 ณ อาคาร เถลิงพระบารมี 50 ปี สอยศูนย์วิจัย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อนุชาติ พวงสำลี, และคณะ. 2541. ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง. ใน *ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง*. หน้า 1-32. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

อภิญา เพื่องฟูสกุล. 2542. พื้นที่ในทางสังคมศาสตร์. *วารสารสังคมศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 12. 2/2543: 65-101

Olsen, Marvin E. 1991. *Societal dynamics*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.: 511-516.

ข้อมูลที่ได้จากการสืบค้นด้วยอินเทอร์เน็ต

เอกสารประกอบการแถลงข่าวของคณะกรรมการกลางเพื่อแก้ไขปัญหามลพิษทางอากาศ.

<<http://www.prachachon.net.>>.

ข้อมูลจากเทปวีดีทัศน์

หมู่บ้านพัฒนาแบบองค์รวม: ไม่เรียง. 2543. ความยาว 30 นาที. คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมการพัฒนาเวทีสาธารณะสมัชชาคนจน: การชี้แจงร่วม 3 ฝ่าย ระหว่างสมัชชาคนจน คณะกรรมการกลาง และฝ่ายรัฐบาล, จัด ณ หอประชุมเล็กมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 17 สิงหาคม 2543 เวลา 10.30-16.00 น.